

واکاوی پیامدها و آثار اقامه نماز در ایجاد و گسترش سبک زندگی اسلامی

محمد عبدالحسین زاده *

میثم لطیفی **

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۹/۱۲

تاریخ تأیید مقاله: ۹۳/۱۲/۲۴

چکیده

ایجاد تمدن اسلامی یکی از اهداف انقلاب اسلامی و مسیر تحقق این مهم حاکم شدن سبک زندگی اسلامی بر جامعه است که با اجرای دقیق و صحیح دستورات اسلامی در جامعه محقق می‌شود.

دستور به اقامه نماز یکی از دستورات مهم شارع مقدس اسلامی است تا جایی که شرط قبولی دیگر اعمال بیان شده است. براساس آیات قرآن اقامه نماز یکی از کارهایی است که صالحان به هنگام حکومت و تمکن در زمین انجام می‌دهند.

این پژوهش درصدد بررسی آثار و پیامدهایی هست که در اثر اقامه نماز در جامعه ایجاد خواهد شد و در پایان این نتیجه به دست می‌آید که یکی از بهترین راه‌های گسترش سبک زندگی اسلامی در جامعه، گسترش فرهنگ نماز و اقامه نماز است. اگر این امر به درستی صورت گیرد شاهد شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی و به دنبال آن تمدن نوین اسلامی خواهیم بود.
واژگان کلیدی: نماز، سبک زندگی، تمدن اسلامی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و مدیریت گرایش دولتی و سیاستگذاری عمومی، دانشگاه امام صادق (ع)

Email: abdohosseinzadeh@gmail.com

** استادیار دانشگاه امام صادق (ع) Email: meisamlatif@gmail.com

مقدمه

زندگی روزمره و عادی مردم در نیم قرن گذشته مورد توجه جامعه‌شناسان و اندیشمندان حوزه فرهنگ قرار گرفته است. در گذشته به نظر می‌آمد که رفتارهای عادی و معمول مردم اهمیت چندانی ندارد و معمولاً به دنبال بزنگاه‌ها و نقاط عطف زندگی نخبگان و برجستگی‌های فرهنگی اقوام بودند، اما در دهه‌های اخیر به این مسئله توجه ویژه‌ای شد که جریان زندگی عمومی مردم بسیاری از رفتارها و اتفاقات را در فضای سیاسی و اقتصادی جوامع رقم می‌زند. بابیان فوق و با توضیحاتی که خواهد آمد مشخص می‌شود که سبک زندگی به دنبال کشف الگوهای رفتاری حاکم بر زندگی مردم است.

زندگی دینی سبکی است که الگوهای مطرح در آن از ترجیحات دینی یا مبتنی بر مبانی آن پدید آمده است. به لحاظ عینی ما می‌توانیم درون هر نوع فرهنگ مبتنی بر مذهب و مکتبی (اعم از شیعه، سنی، مسیحی، بودایی و ...) این الگوها را دنبال کنیم و اتفاقاً این یکی از حوزه‌های مطالعاتی فعال در خصوص سبک زندگی در مجامع علمی است. در حوزه اندیشه و فرهنگ اسلامی و شیعی هم مطالعاتی شده و می‌توان تحقیقات بسیار دیگری انجام داد، چون اسلام همه حوزه‌های زندگی را پوشش داده و برای آنها دستور دارد. بنابراین اسلام کامل‌ترین سبک‌های زندگی را عرضه می‌کند. برای رسیدن به تمدن نوین و مطلوب اسلامی باید الگو داشته باشیم. نقطه آغاز آن نیز تولید سبک‌های زندگی اسلامی متناسب با مخاطبان است (همان).

توصیه به نماز یکی از دستورهای مهم دین اسلام است که جایگاه مخصوص خودش را دارد. نماز از مواردی است که با توجه به آن می‌توان شاخصه‌ها و معیارهایی را برای سبک زندگی اسلامی به دست آورد.

در این مقاله هدف این است که تأثیر نماز در ایجاد سبک زندگی اسلامی بیان شود. همچنین نشان داده شود که اگر نماز و شرایط آن مورد مذاقه قرار گیرد چه آثاری در ایجاد سبک زندگی اسلامی دارد.

در ابتدا مفهوم و معنای سبک زندگی بررسی می‌شود و براساس نظریه‌های جامعه‌شناسی لایه‌ها و مؤلفه‌های سبک زندگی تبیین می‌شود. در ادامه سبک زندگی اسلامی و نظام توحیدمحور حاکم بر آن بررسی می‌شود و جایگاه نماز به‌عنوان یکی از دستورات الهی در تبیین مؤلفه‌ها و شاخصه‌های مطلوب سبک زندگی بررسی می‌شود.

در نتیجه یکی از بهترین راهها برای ایجاد سبک زندگی اسلامی، گسترش و ترویج فرهنگ نماز و اقامه آن است که اگر به درستی صورت گیرد شاهد شکل گیری سبک زندگی اسلامی و به دنبال آن تمدن نوین اسلامی خواهیم بود.

روش تحقیق مورد نظر در این مقاله، کیفی - تحلیلی بوده و بیشتر با توجه به منطق روش تحلیل مضمون پیش رفته است. به این صورت که روایات و آیات مربوط به نماز بررسی و براساس تحلیل آثارشان در سبک زندگی اسلامی بیان شده است.

بیان مسئله

سبک زندگی مجموعه‌ای به هم پیوسته از الگوهای رفتاری در حوزه‌های مختلف حیات بشری است. انقلاب اسلامی در ادامه فرایند تکاملی خویش، در مرحله ایجاد کشور اسلامی و سپس تمدن اسلامی، نیازمند تولید و ارائه سبک زندگی اسلامی است.

مقام معظم رهبری در سیر تکاملی انقلاب اسلامی، پس از طرح موضوعاتی کلان همچون «انقلاب فرهنگی»، «مهندسی فرهنگی»، «مهندسی تمدن اسلامی» و «جنبش نرم‌افزاری» که همگی از ضرورت تدوین ایدئولوژی انقلاب اسلامی حکایت دارند، موضوع «سبک زندگی» را مطرح و آن را از مهم‌ترین نیازهای جامعه و نظام اسلامی دانسته‌اند. با مشخص شدن اهمیت موضوع سبک زندگی اسلامی، باید وارد مرحله بعد یعنی چگونگی نهادینه کردن سبک زندگی اسلامی در جامعه شد. برای این پرسش، پاسخ‌های متعددی مطرح می‌شود. در این پژوهش با توجه به اهمیت نماز در دین اسلام و اینکه نماز ستون دین است، تلاش می‌شود که آثار نماز در ایجاد سبک زندگی اسلامی بیان شود.

تعریف سبک زندگی

در زبان‌های مختلف از ترکیب «سبک زندگی» بر شکل‌های مختلف یاد شده است. در زبان آلمانی (Lebenstil) و در زبان انگلیسی به شکل (style of life/living style) در گذشته و امروز بیشتر به صورت (lifestyle) استفاده شده است. این ترکیب از دو واژه «سبک»^۱ و «زندگی»^۲ تشکیل می‌شود (همان، ۱۳۸۷: ۲۰۱).

1. Style.

2. Life.

برای فهم بهتر سبک زندگی معانی مختلف آن بررسی می‌شود. معنای ترکیبی سبک زندگی در لغت‌نامه‌ها عبارت است از:

۱. روش نوعی زندگی فرد، گروه و فرهنگ (webster, ۲۰۰۴)، روش خاصی از زندگی یک شخص یا گروه (oxford, ۱۹۹۰).

۲. شیوه زندگی یا سبک زیستن که منعکس‌کننده گرایش‌ها و ارزش‌های یک فرد یا گروه است. عادت‌ها، نگرش‌ها، سلیقه‌ها، معیارهای اخلاقی، سطح اقتصادی و... که شیوه زندگی کردن فرد یا گروهی را می‌سازد (لغت نامه رندوم هاوز، ۱۹۸۷).

معنای اول بیشتر توضیحی واژه به واژه از ترکیب سبک زندگی و معنای دوم بیان اصطلاحی است که امروزه در ادبیات علوم انسانی و اجتماعی رواج یافته است (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۲۰۴).

به‌عنوان نتیجه می‌توان چنین گفت که سبک زندگی به نوعی انعکاس ارزش‌ها و باورهای فرد، گروه و یا حتی یک جامعه است.

ماهیت سبک زندگی

«سبک زندگی» هرچند مفهومی نوپدید نیست، اما دیرزمانی نیست که جایگزین مفاهیمی چون «طبقه اجتماعی» برای جبران جاماندگی تفکر اجتماعی در توضیح تحولات متأخر شده است. سبک زندگی تا زمانی که در پارادایم علم جدید استفاده می‌شود، معنا و اقتضائات تاریخی‌اش را با خود به همراه دارد، اما زمانی که قرار است در نسبت با منطق دیگری چون منطق دینی استفاده شود بهتر است برای آن معادلی در تاریخ دین یافت شود. یافتن این معادل به محقق کمک خواهد کرد تا ردّ مناسبات این مفهوم را با سایر مفاهیم دینی پیدا کند.

حساسیت نسبت به مفهوم سبک زندگی در محافل علمی به‌خصوص از زمانی که رهبر انقلاب آن را نرم‌افزار تمدن اسلامی خواندند، بیش از گذشته شد. چنان‌که از تعریف رایج برمی‌آید اجزای تشکیل‌دهنده سبک زندگی که این مفهوم را توضیح می‌دهد از قبیل خانواده، ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، الگوی مصرف، تفریحات، کسب و کار و رفتارهای فردی و اجتماعی در محیط‌های مختلف، ابعاد نوپدیدی در زندگی ما نیستند و طبعاً می‌توان در میان انحای تفکر و علوم متولد شده در تاریخ فرهنگ و تفکر اسلامی، در قبال آنها مفهومی را یافت

که امکان مطالعه آن را در منطق و ادبیات دینی تسهیل کند. رهبر انقلاب اصطلاح «عقل معاش» را در مفهوم جامع خود، مترادف مفهوم سبک و فرهنگ زندگی دانستند. به این معنا که باید برای فهم درست این مفهوم و بهره‌گیری از مآثر فکری و تمدنی در پاسخ به مسائل مرتبط با آن، به دنبال کشف مفاهیم معادل باشیم (یامین پور، ۱۳۹۰، بی‌جا).

مؤلفه‌های سبک زندگی

«آلفرد آدلر» به سه لایه در زمینه سبک زندگی (شکل ۱) قائل است:

۱. لایه اول به باورها و اعتقادات فرد برمی‌گردد که این باورها نوع عقاید انسان نسبت به پدیده‌های مختلف مثل خدا، انسان، جهان و ... را نشان می‌دهد و اگر سبک زندگی را به درخت تشبیه کنیم باورها و اعتقادات ریشه‌های این درخت را شکل می‌دهند.
۲. لایه دوم سبک زندگی را نگرش‌های فرد تشکیل می‌دهد که در اصل بدنه درخت سبک زندگی است که نوع نگاه و نگرش فرد به عرصه‌های مختلف اقتصادی و سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و ... را تعیین می‌کند و انسان براساس این نگرش‌ها مدل و سبک زندگی خود را مشخص می‌کند.
۳. لایه سوم به رفتارها و اعمال انسان در جامعه بازمی‌گردد؛ یعنی انسان در باورها، اعتقادات و نگرش‌ها هر راهی را انتخاب کند این انتخاب‌ها در عرصه عمل و رفتار خود را نشان می‌دهد و او براساس آنها در موقعیت‌های مختلف تصمیم می‌گیرد و خود را نشان می‌دهد. این لایه در حکم شاخ و برگ و ثمره درخت سبک زندگی است (آذربایجانی، ۱۳۹۱).

شکل ۱. لایه‌های سبک زندگی از منظر «آلفرد آدلر»

در خصوص مؤلفه‌های سبک زندگی، جامع‌ترین دسته‌بندی را ادوارد فرن ارائه کرده است. او این مؤلفه‌ها را در سه گروه دسته‌بندی می‌کند:

۱. فعالیت‌ها (مانند کار و سرگرمی)،
 ۲. علاقه‌مندی‌ها (مانند خانواده و رسانه)،
 ۳. عقاید (مانند موضوعات سیاسی و اجتماعی).
- البته پیشنهاد جامع‌تر این است که این مؤلفه‌ها در چهار مقوله طبقه‌بندی شوند:
۱. اموال (سرمایه‌ای و مصرفی)،
 ۲. فعالیت‌ها (عادات، شغل گذران، اوقات فراغت و...)،
 ۳. نگرش‌ها و گرایش‌ها،
 ۴. روابط انسانی (روابط بین‌فردی تا روابط بین‌اجتماعی) (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۲۱۵).

ویژگی‌های سبک زندگی

مهم‌ترین ویژگی سبک زندگی عبارت است از شکل‌گیری آن حول محور گرایش‌ها (تمایلات، ترجیح‌ها) یا آنچه ذوق و سلیقه خواننده شده است. به عبارت دیگر سبک زندگی، الگو یا مجموعه‌ای از رفتارها، وضع‌ها و دارایی‌هاست که ناشی از سلیقه باشد. از این رو در الگو یا مجموعه‌ای که در آن ترجیح یا تعادلی مطرح نباشد بحث از سبک زندگی معنا ندارد. بنابراین در شرایطی که یک الگو برای رفتار وجود داشته یا پیگیری یک الگو میسر باشد، نمی‌توان صحبت از سبک زندگی کرد (همان: ۲۲۵).

سبک زندگی اموری را شامل می‌شود که به زندگی انسان اعم از بُعد فردی و اجتماعی، مادی و معنوی او مربوط می‌شود؛ اموری نظیر بینش‌ها (ادراک‌ها و معتقدات) و گرایش‌ها (ارزش‌ها، تمایلات و ترجیحات) که امور ذهنی و رفتاری درونی هستند و رفتارهای بیرونی (اعم از اعمال هوشیارانه و غیرهوشیارانه، حالت‌ها و وضعیت‌های جسمی)، وضع‌های (موقعیت‌های) اجتماعی^۱ و دارایی‌ها که اموری عینی باشند. پس اموری محیطی (اعم از فیزیکی و اجتماعی یا به تعبیری فضا و زمان یا وضعیت اجتماعی^۲ و وراثتی به‌طور مفهومی از سبک زندگی جدا می‌باشند، اگرچه بر آن تأثیرگذارند و آن را شکل می‌دهند (همان: ۲۲۳).

1. Social position.

2. Social situation.

سبک زندگی اسلامی

در سبک زندگی اسلامی، سبک زندگی یک فرد منظور نیست؛ بلکه منظور یک رفتار اجتماعی و جمعی است. حال آنکه در اجتماع نیز همه افراد مدنظر نیستند، بلکه یک روش غالب و رایج مورد بحث قرار می‌گیرد. کلمه اسلامی نیز تصریح می‌کند که معیار ما مشخص است و ما از دیدگاه ارزشی بحث می‌کنیم و می‌خواهیم ببینیم که چه سبکی درست است و باید داشته باشیم و چه سبکی غلط است و باید از آن دوری کنیم (مصباح یزدی، ۱۳۹۱).

اگر یک بار دیگر بخواهیم به تعریف این مفهوم نگاهی بیندازیم، از منظر غربی سبک زندگی شیوه و روش زندگی فرد در حوزه‌های مختلف فردی یا اجتماعی است. اما آنچه نگاه غربی از تعریف آن باز مانده است، «مبنا» و شیوه انتخاب این سبک است.

اگر فردی بخواهد سبک زندگی خود را شکل دهد، بر چه اساسی باید از انواع و اقسام سبک‌ها و شیوه‌های رفتاری، یکی را انتخاب و یا حتی اختراع کند؟! در نگاه غربی و غیردینی این مبنا در فردگرایی و اصالت سود و لذت خلاصه می‌شود؛ یعنی هر شیوه‌ای که فرد آن را بیشتر دوست داشته باشد یا بیشتر به مذاقش خوش بیاید سبک زندگی خوبی خواهد بود.

اما پاسخ ما به این سؤال، پاسخ دینی است. وقتی می‌گوییم دین اسلام برای همه عرصه‌های زندگی فرد مسلمان حرفی برای گفتن دارد، به این معناست که فرد مسلمان می‌تواند - و می‌باید - زندگی خودش را براساس اصول و آموزه‌های دینی شکل دهد و براساس نگاه و فلسفه دینی سبک زندگی خود را طراحی یا انتخاب کند.

سبک زندگی هر فرد و جامعه‌ای متأثر از نوع باورها (جهان‌بینی) و ارزش‌های (ایدئولوژی) حاکم بر آن فرد و جامعه است. جهان‌بینی مادی و ارزش‌های لذت‌گرایانه و سودمحورانه طبیعتاً سبک زندگی خاصی را پدید می‌آورند. همان‌طور که جهان‌بینی الهی و ارزش‌های کمال‌گرایانه و سعادت‌محورانه سبک خاصی از زندگی را شکل می‌دهند. بنابراین دین در گام نخست با ارائه جهان‌بینی و ایدئولوژی ویژه‌ای زیربنای شکل‌دهی به زیستن دین‌دارانه را می‌سازد. در مرحله بعد دین با ارائه آداب و دستورالعمل‌های خاصی برای همه ابعاد زندگی انسان درحقیقت به دنبال شکل‌دهی به نوع خاصی از زیستن انسانی است. دستورالعمل‌های اخلاقی، حقوقی و فقهی دین، درواقع به‌منظور

ارائه‌الگویی از زیست دینی و خداپسندانه است. دستورالعمل‌هایی که در حوزه پوشش؛ خوراک؛ آرایش؛ رفتار با خانواده، همسایگان، هم‌کیشان و غیرهم‌کیشان؛ تعامل‌ها و ارتباط‌های بین‌دین‌ها و مذاهب در دین مطرح شده است همگی برای ساختن سبک زندگی دینی است (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۱).

انسان مسلمان به‌طور طبیعی مدلی را که بیشترین هماهنگی را با بندگی دستیابی به قرب الهی داشته باشد در زندگی فردی و اجتماعی خود مطلوب می‌داند. مثلاً در انتخاب لباس و نوع پوشش به رضای خدا و تقویت صفت بندگی توجه می‌کند، درحالی‌که انسان لذت‌جوی هوس‌پرست فقط به‌راحتی و لذت‌جویی خود توجه می‌کند و لباسی نامناسب انتخاب می‌کند با ترکیبی از پوشیدگی و برهنگی که بیشترین خیال‌انگیزی و التذاذ را پدید آورد (همان).

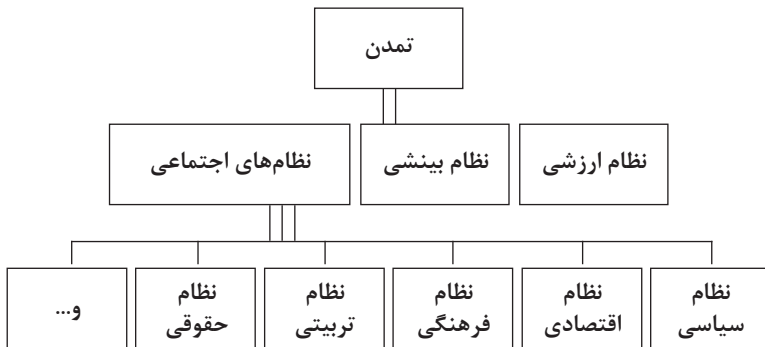
اسلامی بودن آداب و توحیدی بودن شیوه زندگی به این معناست که سبک زندگی بتواند زمینه‌ساز «بندگی الهی» در حیات انسانی باشد (همان: ۳۲).

نسبت تمدن اسلامی و سبک زندگی

«مجموعه‌ای به هم پیوسته از نظام‌های اجتماعی (نظام‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و...) تمدن نامیده می‌شود (آشوری، ۱۳۸۱: ۱۲۸).

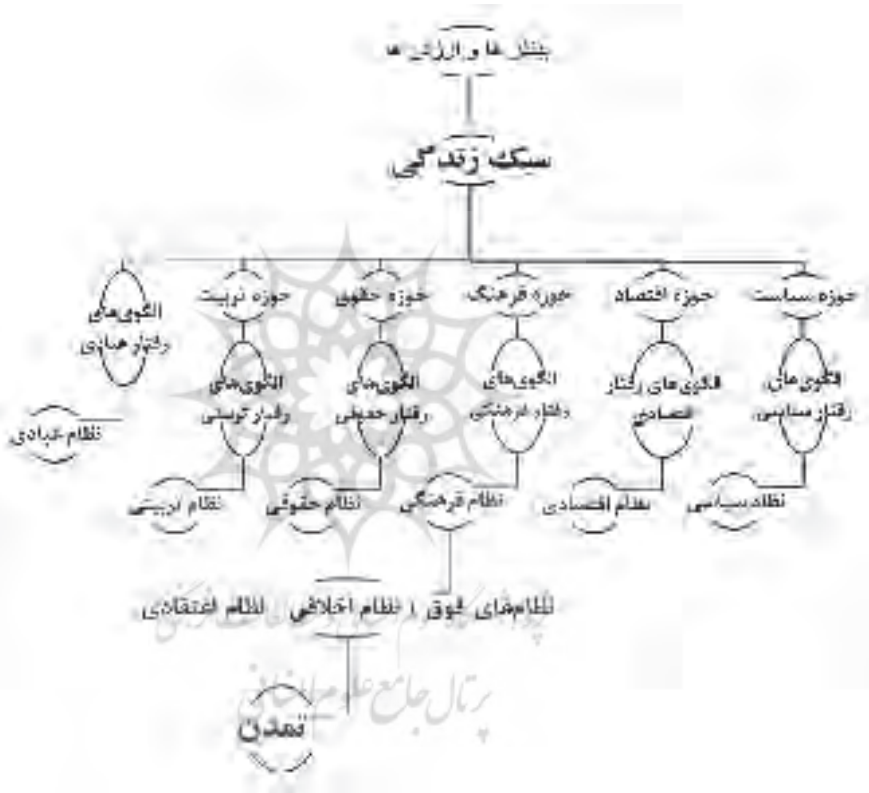
نقطه اشتراک تمدن و سبک زندگی، الگوهای رفتاری در حوزه‌های مختلف زندگی بشری است که مبتنی بر بینش و گرایشی خاص است. با این بیان می‌توان ادعا کرد که در واقع تمدن، آیینه تمام‌نما و برآیند سبک زندگی است. بنابراین اگر ما بتوانیم

شکل ۲: جایگاه نظام‌های اجتماعی در تمدن

الگوهای رفتاری مسلمانان را در حوزه‌های مختلف زندگی، بر مبنای بینش و جهان بینی و نیز ارزش‌ها و گرایش‌های دینی و اسلامی تبیین کنیم، در واقع به نظام‌های اسلامی در حوزه‌های مختلف از قبیل نظام اقتصادی، سیاسی و ... دست یافته‌ایم. از طرف دیگر از مجموعه به هم پیوسته نظام‌های اجتماعی اسلامی، تمدن اسلامی حاصل می‌آید (مشکانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

شکل ۳: جایگاه سبک زندگی و الگوهای رفتاری در تمدن

توحید و سبک زندگی

یکی از مهم‌ترین باورهای اسلامی که در همه ابعاد زندگی یک مسلمان باید خود را نشان دهد، باور به «توحید» و یگانگی خداوند است. توحید در حقیقت همچون زمینی است که درخت خاصی را پرورش می‌دهد و میوه‌ای خاص را به بار می‌آورد. بر اساس باور به یگانگی خداوند هیچ شرکی در زیست مسلمانی پذیرفته نیست. افزون بر این، باور به یگانگی خداوند به مثابه ریل‌گذاری برای همه افعال و برنامه‌های انسان موحد است که

او را به‌سوی وحدت هدایت می‌کند. باور به توحید نظام سیاسی، حقوقی، قانونگذاری، اقتصادی، فرهنگی و نظامی خاص خود را در پی دارد. نظام‌های توحیدی شیوه زندگی خاصی را نیز به دنبال خواهند داشت (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲).

نماز و سبک زندگی

مشخص شد که در نظام‌های توحیدی، سبک زندگی خاصی حاکم است. دین اسلام به‌عنوان یک دین توحیدی که جامع‌ترین و کامل‌ترین دین است، برای تمام ابعاد و جزئیات زندگی بشر برنامه دارد. این برنامه باعث می‌شود که فرد هم در زندگی دنیایی و هم در زندگی اخروی سعادت‌مند شود. تمام برنامه‌هایی که دین اسلام ارائه می‌دهد برای این است که فرد به کمال نهایی خودش که همان قرب الهی است برسد.

نماز به‌عنوان ستون دین اسلام (مشکینی: ۵۱۹) و همچنین بهترین وسیله برای تقرب جستن به درگاه پروردگار متعال (کافی، ج ۳: ۲۶۵) جایگاه خاصی در نظام توحیدی اسلام دارد. در ادامه برخی از دیگر ویژگی‌های نماز که باعث می‌شود سبک زندگی اسلامی بر جامعه حاکم شود بیان می‌شود.

قبل از شروع بحث بهتر است به این نکته اشاره شود که منظور نمازی است که در آیات قرآن به آن اشاره شده است و اثرات خاص خودش را دارد نه نمازی که ظاهرش رکوع و سجود باشد. خداوند در قرآن در مورد نماز واقعی و اثرش می‌فرماید: **أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ** (عنکبوت: ۴۵).

آنچه را از کتاب (آسمانی) به تو وحی شده تلاوت کن، و نماز را برپا دار، که نماز (انسان را) از زشتی‌ها و گناه بازمی‌دارد، و یاد خدا بزرگ‌تر است و خداوند می‌داند شما چه کارهایی انجام می‌دهید!

ریشه تمام منکرات غفلت است و خداوند در آیه ۱۷۹ سوره اعراف، انسان غافل را از حیوان بدتر شمرده است. «**أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ**» و نماز چون یاد خدا و بهترین وسیله غفلت‌زدایی است، پس زمینه منکرات را از بین می‌برد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴).

اکنون به برخی از آداب نماز و اثرش در سبک زندگی اشاره می‌شود. در ابتدا پیوند

ظاهر و باطن که در نماز جایگاه بسیار مهمی دارد و اثرش در سبک زندگی اسلامی مهم است اشاره و تبیین می‌شود و به موارد دیگر به صورت کوتاه و موجز اشاره می‌شود.

- پیوند ظاهر و باطن: یکی دیگر از مهم‌ترین بنیان‌های فکری برای التزام به نوع خاصی از آداب و انتخاب سبک زندگی «تأثیر و تأثر متقابل ظاهر و باطن آدمی» است.

توضیح آنکه وجود انسان دارای سه لایه یا سه بُعد است: ۱. لایه عقلی یا ساحت آگاهی و اندیشه که شامل همه شناخت‌ها و بینش‌ها و دارایی‌های علمی انسان و صورت‌های ذهنی او می‌شود؛ ۲. لایه قلبی یا ساحت انگیزه و گرایش که شامل همه کشش‌ها، احساسات و علاقه‌های او می‌شود و ۳. لایه طبیعت یا ساحت عمل و رفتار ارادی و غیرارادی اعضا و جوارح. این سه لایه در وجود انسان کاملاً با یکدیگر مرتبط و بر هم دیگر اثرگذارند؛ یعنی آگاهی‌ها و گرایش‌های ما در عمل ما، عمل و آگاهی ما در

گرایش‌های ما، و گرایش‌ها و آگاهی‌های ما در عمل ما تأثیر می‌گذارند. عمل ظاهری ما دانسته‌های ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد و امیال و علاقه‌های ما را مستقیم یا غیرمستقیم دستکاری می‌کند. بسیاری از تزلزل‌های اعتقادی یا گرایش‌های انحرافی ما منشأ عملی دارد. (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۹). قرآن کریم در سوره روم می‌فرماید: **ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ**
أَسَأُوا السُّوَىٰ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ (روم، آیه ۱۰)

سپس سرانجام کسانی که اعمال بد مرتکب شدند به جایی رسید که آیات خدا را تکذیب کردند و پیوسته آن را مسخره می‌نمودند.

۱. چرا در نماز رو به «قبله» می‌ایستیم؟ زیرا جهت‌گیری ظاهری به سوی یک مکان جغرافیایی، دل و جان را هم به همان سمت می‌کشد و باطن را هم توحیدی می‌سازد.

۲. چرا به «جماعت» نماز می‌خوانیم؟ چون تشکل و همبستگی ظاهری صفوف و حرکات، تمرینی برای وحدت قلبی و پیوند باطنی امت نمازگزار است.

۳. چرا بهترین، تمیزترین و خوشبوترین لباس را در نماز به تن می‌کنیم؟ چون این‌گونه نماز خواندن، حضور قلب و طراوت بیشتری پدید می‌آورد؛ یعنی رعایت ادب ظاهری به تحقق آداب باطنی نماز کمک می‌کند.

نماز در مسجد با نماز در خانه یکسان نیست. در نماز، هم خشوع لازم است، هم خضوع. «خضوع»، بیشتر ناظر به حالات ظاهری انسان است و «خشوع» به بُعد درونی مربوط می‌شود. خضوع جسم به پیدایش خشوع قلب و خشوع قلب به خضوع جسم کمک

می کند. امام علی (ع) فرموده است: مَنْ حَشَعَ قَلْبُهُ حَشَعَتْ جَوَارِحُهُ (لبی و اسطی، ۱۳۷۶: ۴۴۴).

کسی که قلبش خاشع باشد اعضا و جوارحش نیز خاشع است.

هرچه حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتر باشد، این نوع حجاب تأثیر بیشتری در تقویت و پرورش روحیه باطنی و درونی عفت دارد و بالعکس هرچه عفت درونی و باطنی بیشتر باشد باعث حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتر در مواجهه با نامحرم می شود. ظاهر بر باطن اثر می گذارد؛ اگرچه این نقش، با تکلف و تصنع همراه باشد؛ مثلاً تباکی (خود را به گریه زدن)، فرد را واقعاً اندوهگین می کند. حضرت علی (ع) می فرماید: **إِنْ لَمْ تَكُنْ حَلِيمًا فَتَحَلَّمْ فَإِنَّهُ قَلَّ مَنْ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ إِلَّا أَوْشَكَ أَنْ يَكُونَ مِنْهُمْ** (نهج البلاغه، حکمت ۲۰۷: ۳۶۹). اگر بردبار نیستی خود را به بردباری وادار؛ چه کم است کسی که خود را همانند مردمی کند و از جمله آنان نشود.

به همین ترتیب، اگر کسی اعتماد به نفس و احساس شخصیت داشته باشد، مقلد بیگانگان نمی شود و خود را به آنان شبیه نمی سازد. از آن سو، کسی که در لباس و قیافه و نوع زندگی و فرهنگ اجتماعی، از بیگانه الگو بگیرد، این شباهت ظاهری به تدریج او را به فرهنگ پذیری می کشاند. از این رو تشبه به کفار در دین اسلام ممنوع و ناروا شمرده شده است. امام صادق (ع) فرمودند: **أَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى نَبِيٍِّّ مِنْ أَنْبِيَائِهِ قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ لَا يَلْبَسُوا لِبَاسَ أَعْدَائِي وَلَا يَطْعَمُوا مَطَاعِمَ أَعْدَائِي وَلَا يَسْلُكُوا مَسَالِكَ أَعْدَائِي فَيَكُونُوا أَعْدَائِي كَمَا هُمْ أَعْدَائِي** (ابن بابویه، ج ۱: ۲۵۲).

خدای عزوجل به یکی از انبیا وحی کرد به مؤمنان بگو لباس دشمنان مرا نپوشند و غذای دشمنان مرا نخورند و به راه دشمنان من نروند که از دشمنان من خواهند شد (همان: ۶۱-۶۳).

برخی از آثار نماز در سبک زندگی

- اقامه نماز و داشتن رنگ الهی، مانع گرفتن رنگ شیطانی است. چنان که کسی که لباس سفید بپوشد، حاضر نیست در جای کثیف و آلوده بنشیند.
- در کنار نماز، معمولاً به زکات توصیه شده است که فرد را از منکر بخل و بی تفاوتی در برابر محرومان و جامعه را از منکر فقر که زمینه رویکرد به منکرات است، رها می سازد.
- نماز دارای احکام و دستوراتی است که رعایت هریک از آنها انسان را از بسیاری گناهان بازمی دارد؛ از جمله:

- شرط حلال بودن مکان و لباس نمازگزار، انسان را از تجاوز به حقوق دیگران باز می‌دارد.
- رعایت شرط پاک بودن آب وضو، مکان، لباس و بدن نمازگزار، انسان را از آلودگی و بی‌مبالاتی دور می‌کند.
- شرط اخلاص، انسان را از منکر شرک، ریا و سُمعه باز می‌دارد.
- شرط قبله، انسان را از منکر بی‌هدفی و به هر سو توجه کردن باز می‌دارد.
- رکوع و سجده، انسان را از منکر تکبر باز می‌دارد.
- توجه به پوشش مناسب در نماز، انسان را از منکر برهنگی و بی‌حیایی حفظ می‌کند.
- توجه به عدالت امام جماعت، سبب دوری افراد از فسق و خلاف می‌شود.
- نماز جماعت، انسان را از گوشه‌گیری نابجا نجات می‌دهد.
- احکام و شرایط نماز جماعت، بسیاری از ارزش‌ها را زنده می‌کند؛ از جمله:
 - مردمی بودن،
 - جلو نیافتادن از رهبر،
 - عقب نماندن از جامعه،
 - سکوت در برابر سخن حق امام جماعت،
 - نظم و انضباط،
 - ارزش‌گذاری نسبت به انسان‌های باتقوا،
 - دوری از تفرقه،
 - دوری از گرایش‌های مذموم نژادی، اقلیمی و سیاسی
 - حضور در صحنه
- لزوم تلاوت سوره حمد در هر نماز:
 - رابطه انسان را با آفریننده جهان، «رَبِّ الْعَالَمِينَ».
 - با تشکر، تعبد و خضوع در برابر او، «إِيَّاكَ نَعْبُدُ».
 - با توکل و استمداد از او، «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ».
 - با توجه و یادآوری معاد، «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ».
 - با رهبران معصوم و اولیای الهی، «أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ».
 - با برائت از رهبران فاسد، «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ».
- رابطه انسان را با دیگر مردم جامعه «نَعْبُدُ وَنَسْتَعِينُ» بیان می‌کند که غفلت از

هریک از آنها منکر، یا زمینه‌ساز منکری بزرگ است (قرائتی، ۱۳۸۰: ۱۵۳).

- نظافت و بهداشت را در مسواک زدن، وضو، غسل و پاک بودن بدن و لباس می‌بینیم.
- جرئت، جسارت و فریاد زدن را از اذان می‌آموزیم.
- حضور در صحنه را از اجتماع در مساجد یاد می‌گیریم.
- توجه به عدالت را در انتخاب امام جماعت عادل می‌یابیم.
- توجه به ارزش‌ها و کمالات را از کسانی که در صف اول می‌ایستند، به‌دست می‌آوریم.
- جهت‌گیری مستقل را در قبله احساس می‌کنیم. یهودیان به سوی و مسیحیان به سوی دیگر مراسم عبادی خود را انجام می‌دهند و مسلمانان باید مستقل باشند، بنابراین به فرمان قرآن، کعبه قبله مستقل مسلمانان می‌شود تا استقلال در جهت‌گیری آنان حفظ شود.
- مراعات حقوق دیگران را در این می‌بینیم که حتی یک نخ غصبی نباید در لباس نمازگزار باشد.

- توجه به سیاست را آنجا احساس می‌کنیم که در روایات می‌خوانیم نمازی که همراه با پذیرش ولایت امام معصوم نباشد قبول نیست.
- توجه به نظم را در صف‌های منظم نماز جماعت و توجه به شهدا را در تربت کربلا و توجه به بهداشت محیط را در سفارش‌هایی که برای پاکی و نظافت مسجد و مسجدی‌ها داده شده است می‌بینیم.

- توجه به تغذیه سالم را آنجا می‌بینیم که در حدیث آمده است اگر کسی مشروبات الکلی مصرف کند تا چهل روز نمازش قبول نیست.
- آراستگی ظاهر را آنجا می‌بینیم که سفارش کرده‌اند از بهترین لباس، عطر و زینت در نماز استفاده کنیم و حتی زن‌ها وسایل زینتی خود را در نماز همراه داشته باشند.
- توجه به همسر را آنجا می‌بینیم که در حدیث می‌خوانیم اگر میان زن و شوهری کدورت باشد و یا یکدیگر را بیازارند و بدزبانی کنند، نماز هیچ‌کدام پذیرفته نیست (قرائتی، ۱۳۸۲: ۸۲).
- در ادامه با توجه به اهمیت بُعد اجتماعی نماز به بررسی آثار نمازهای جماعت، جمعه و عید پرداخته می‌شود.

- آثار نماز جماعت: برپایی فریضه‌های دینی به‌صورت دسته‌جمعی، غیر از پادشاه‌های فراوانی که یاد شد، در زندگی فردی و اجتماعی امت مسلمان نیز آثار مثبت و فراوانی دارد که به برخی اشاره می‌شود:

۱. **آثار معنوی:** بزرگ‌ترین اثر معنوی نماز جماعت همان پاداش‌های الهی است که گفته شد. روایت است که شبی حضرت علی (ع) تا سحر به عبادت مشغول بود. چون صبح شد، نماز صبح را به‌تنهایی خواند و استراحت کرد. رسول خدا (ص) که آن حضرت را در جماعت صبح ندید، به خانه او رفت. حضرت فاطمه (س) از شب زنده‌داری علی (ع) و عذر او از نیامدن به مسجد سخن گفت. پیامبر فرمود پاداشی که به‌خاطر شرکت نکردن در نماز جماعت صبح از دست علی (ع) رفت، بیش از پاداش عبادت تمام شب است. (سفینه البحار، ج ۱، باب جماعت).

رسول خدا (ص) فرموده است: «لَا أَنْ أَصَلَى الصُّبْحِ فِي جَمَاعَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَصَلَى لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبِحَ» (کنز العمال، ج ۸، حدیث ۲۲۷۹۲).

اگر نماز صبح را به جماعت بخوانم، در نظرم محبوب‌تر از عبادت و شب زنده‌داری تا صبح است.

به‌خاطر همین فضیلت و پاداش‌هاست که اگر تعداد نمازگزاران از ده نفر بیشتر شود، اگر تمام آسمان‌ها کاغذ، و دریاها مرکب و درخت‌ها قلم شود و فرشتگان بنویسند، پاداش یک رکعت آن را نمی‌توانند بنویسند. (توضیح المسائل امام قدس سره، مسئله ۱۴۰۰).

۲. **آثار اجتماعی:** نماز جماعت، مقدمه و وحدت صفوف و نزدیکی دل‌ها و تقویت‌کننده روح برادری است. نوعی حضور و غیاب بی‌تشریفات و بهترین راه شناسایی افراد است. نماز جماعت بهترین، بیشترین، پاک‌ترین و کم‌خرج‌ترین اجتماع‌های دنیاست و نوعی دید و بازدید مجانی و آگاهی از مشکلات و نیازهای یکدیگر و زمینه‌ساز تعاون اجتماعی بین آحاد مسلمانان است.

۳. **آثار سیاسی:** نماز جماعت نشان‌دهنده قدرت مسلمانان، الفت دل‌ها و انسجام صفوف است. تفرقه‌ها را می‌زداید، بیم در دل دشمنان می‌افکند، منافقان را مأیوس می‌سازد و خار چشم بدخواهان است. نماز جماعت نمایش حضور در صحنه و پیوند «امام» و «امت» می‌باشد.

۴. **آثار اخلاقی و تربیتی:** در نماز جماعت، افراد در یک صف قرار می‌گیرند و امتیازهای موهوم صنفی، نژادی، زبانی، مالی و ... کنار می‌رود و صفا، صمیمیت و نوع‌دوستی در دل‌ها زنده می‌شود و مؤمنان، با دیدار یکدیگر در صف عبادت، احساس دل‌گرمی، قدرت و امید می‌کنند.

- آثار نماز جمعه: برکات و آثار سازنده تربیتی و اجتماعی این عبادت سیاسی بسیار است که به چند نمونه اشاره می‌شود:

۱. **تقویت روحیه برادری:** همه از هر جا، در یک مجمع و مصلاً گرد می‌آیند و با رنگ‌ها و نژادهای مختلف کنار هم می‌نشینند. آنچه در نماز جماعت بود به مراتب بیشتر و قوی‌تر در نماز جمعه، این تجمع هفتگی مسلمانان وجود دارد.

۲. **تشکل نیروهای اسلام:** این عبادت به نوعی مسلمانان را بر محور عبادت و نماز، تشکل و یکپارچگی می‌بخشد و مایه ترس دشمنان اسلام و خنثی شدن توطئه‌های تفرقه‌افکنانه و شایعه‌های آنان است.

۳. **رشد فکری - سیاسی مسلمانان:** به مقتضای مطالب آگاهی بخشی که در خطبه‌های جمعه بیان می‌شود، مردم از مسائل سیاسی کشور خود و جهان باخبر می‌شوند و با آشنایی به وظایف اجتماعی خویش، در صحنه اجتماع حضور بیشتر می‌یابند.

۴. **تقویت روحیه جمعی:** این نیز از آثار نماز جمعه است که قطره‌های پراکنده افراد انسانی را در یک اقیانوس، گرد می‌آورد و همه با ارتباط متقابل و شناسایی هم، روحیه اجتماعی پیدا می‌کنند و انزوا و فردگرایی از بین می‌رود.

۵. **مرکزیت بسیج مردم:** سنگر نماز جمعه بهترین جای دعوت مردم به بسیج شدن برای جهاد و دفاع و حل مشکلات اجتماعی و یاری‌رسانی به دیگران است. این قدرت عظیم مردمی که در نماز جمعه متجلی می‌شود همواره مورد توجه بوده و در صدر اسلام نیز، رسول خدا (ص) و امیرالمؤمنین (ع) از مساجد و پس از خطبه‌ها، افراد را بسیج کرده و به جبهه‌های جهاد، می‌فرستادند.

- **آثار نماز عید فطر:** در حدیث شریف که از امیرالمؤمنین (ع) رسیده است، (وسائل‌الشیعه، ج ۵: ۱۴۱، من لایحضر، ج ۱: ۵۲۲) فلسفه این نماز و عید را در محورهای زیر، بیان کرده است:

۱. اجتماع و گردهمایی،
 ۲. زکات و رسیدگی به فقرا،
 ۳. رغبت و گرایش به خدا،
 ۴. تضرع و نالیدن به درگاه پروردگار.
- اینها هم ناظر به بُعد معنوی و عرفانی این نماز و مراسم عبادی است، هم توجه

به آثار اجتماعی و فوایدی دارد که به مردم می‌رسد و مردم با پرداخت «زکات فطره» بینوایان مستمند را به نوایی می‌رسانند و به یک لحاظ، از نظر تأمین معاش محرومان، عید فطر، «عید فقرا» محسوب می‌شود.

اضافه بر آثار اجتماعی و سیاسی که این اجتماع عظیم سالانه دارد و نشان شوکت و قدرت امت اسلامی است.

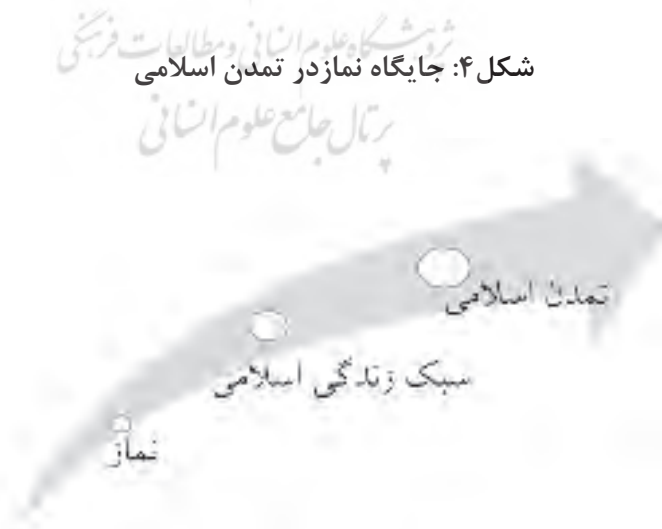
نتیجه‌گیری

مشخص شد که سبک زندگی اسلامی توحیدمحور است. همه دستورات دین اسلام براساس محوریت توحید است. دستورات دین اسلام از قبیل نماز، زکات، جهاد و... برای این است که مسلمانان در دنیا و آخرت زندگی سعادت‌مندانه‌ای را داشته باشند. نماز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دستورات دین اسلام، جایگاه خاصی در شکل‌دهی به سبک زندگی مسلمانان دارد.

در نتیجه‌گیری می‌توان این‌گونه بیان کرد که نماز به‌عنوان مهم‌ترین دستور باعث شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی می‌شود و اگر سبک زندگی جامعه‌ای اسلامی شد به دنبال آن تمدن اسلامی ایجاد خواهد شد (شکل ۴).

قبلاً به‌طور تفصیل آثاری که نماز در سبک زندگی اسلامی داشته بیان شد. اکنون به‌طور اجمال در جدول (۱) خلاصه آن آثار با توجه به لایه‌های سبک زندگی مشاهده می‌کنید.

شکل ۴: جایگاه نماز در تمدن اسلامی

جدول ۱: تاثیر نماز در لایه‌های سه گانه سبک زندگی

تأثیر در سبک زندگی	ویژگی نماز	لایه‌های سبک زندگی
زندگی الهی داشتن و عدم تسلط شیطان	اقامه نماز و داشتن رنگ الهی، مانع گرفتن رنگ شیطانی است	باورها و اعتقادات
انسان را از ربا و شرک و دورویی باز می‌دارد	شرط اخلاص در نماز	
زندگی الهی داشتن و عدم تسلط شیطان	اقامه نماز و داشتن رنگ الهی، مانع گرفتن رنگ شیطانی است	نوع نگاه و نگرش‌ها
انسان را از توجه کردن به هر چیز بی‌هدفی باز می‌دارد.	شرط روبه قبله ایستادن	
انسان را از تکبر و خودخواهی باز می‌دارد	رکوع و سجود	
عدم بدرفتاری بین زوجین و لزوم محبت بین آن دو	توجه به همسر در نماز خواندن	
انسان جهت‌گیری یکسان در زندگی دارد و دورو نیست	رو به قبله ایستادن در نماز	رفتارها و اعمال فرد
زندگی الهی داشتن و عدم تسلط شیطان	اقامه نماز و داشتن رنگ الهی، مانع گرفتن رنگ شیطانی است	
عدم بی‌تفاوتی نسبت به محرومان و فقر و جلوگیری از فساد در جامعه	توصیه به زکات در کنار توصیه به نماز	
عدم تجاوز به حقوق دیگران	شرط حلال بودن لباس در نماز	
دور کردن انسان از آلودگی‌ها	پاک بودن لباس و دیگر موارد در نماز	
انسان را از تکبر و خودخواهی باز می‌دارد	رکوع و سجود	
انسان از برهنگی و بی‌حیایی بازداشته می‌شود	توجه به پوشش مناسب در نماز	
باعث دوری از فسق و فجور می‌شود	توجه به عدالت امام جماعت	
انسان را از گوشه‌گیری نجات می‌دهد	نماز را به جماعت خواندن	
عدم بدرفتاری بین زوجین و لزوم محبت بین آن دو	توجه به همسر در نماز خواندن	
توجه به تغذیه مناسب در زندگی	عدم قبولی نماز شارب خمر	
توجه به سیاست مطلوب و الهی در نماز	عدم قبولی نمازی که با ولایت معصوم نباشد	

منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه (۱۳۹۰). ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مشهور.
- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، (۱۴۱۳). **من لا یحضره الفقیه**، علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۱). **تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ**، تهران: نشر آگه.
- حرانی، ابو محمد حسن بن علی بن شیعه (۱۳۶۳). **تحف العقول**، تصحیح و ترجمه علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- خمینی، روح الله (بی‌تا). **توضیح المسائل**، قم: انتشارات مؤسسه نشر و تدوین آثار امام خمینی.
- شریفی، احمد حسین و همکاران (۱۳۹۱). **همیشه بهار: اخلاق و سبک زندگی اسلامی**، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). **وسائل الشیعه**، قم: موسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۰). **تفسیر نور** (دوره ده‌جلدی)، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۲). **پرتویی از اسرار نماز**، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرائتی، محسن (۱۳۹۰). **یکصد و چهارده نکته از نماز**، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۱ ق). **اصول الکافی**، ترجمه سیدجواد مصطفوی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- لیشی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). **عیون الحکم و المواعظ**، ترجمه حسین حسینی بیرجندی، قم: انتشارات دارالحدیث.
- متقی هندی، حسام الدین (بی‌تا). **کنز العمال فی سنن الأقال و الأفعال** (نسخه الکترونیکی).
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق). **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محدث قمی، شیخ عباس (بی‌تا). **سفینه البحار**، انتشارات جامعه مدرسین (نسخه الکترونیکی نرم‌افزار جامع‌الاحادیث).
- محدث نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، ج ۱۵، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- مشکانی سبزواری، عباسعلی، یاسر صولتی و احمدعلی بیاتی (۱۳۹۲). **«چپستی و جایگاه سبک زندگی در فرایند تکاملی انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری»**، نشریه معرفت، سال بیست و دوم، ش ۱۸۵.
- مشکینی، علی (بی‌تا) **تحریر المواعظ العددیه**، قم: انتشارات الهادی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). **سخنرانی و مصاحبه در همایش سبک زندگی**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه.
- مهدوی کنی، سعید (۱۳۸۷). **«مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی»**، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، سال اول.
- یامین پور، وحید (۱۳۹۰). **مفهوم‌یابی سبک زندگی در اندیشه امام خمینی**، نشریه ۹ دی، شماره ۸۸، سال ۱۳۹۰.
- نرم‌افزار گنجینه احادیث نور، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- مجموعه آثار حجت‌الاسلام قرائتی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.